

Ang Impluwensiyang Rizal sa Ilang Piling Anyo ng Panitikan at Pelikula sa Pagdaan ng Panahon

JIMMUEL C. NAVAL

ABSTRAK

Sapat na ang nakalipas na mahigit isandaangtaong pagsulpot at pananatili ng buhay at mga akda ni Jose Rizal upang sabihing nakaimpluwensya nga ito sa mga banghay at berso ng mga sumusunod na makata, kuwentista, nobelista, dramaturgo o maging manlilikha ng pelikula. Dahil may budbod pang-unibersal ang paksang tangay-tangay ng mgalikha ni Rizal, kung tutuusi'y halos lahat na yata ng panitikero't manunulat na sumulpot matapos ang panahon ng bayani ay maaaring ituring na impluwensyado ng kaniyang kaisipan at pilosopiya.

Matutunghayan sa papel na ito ang isang inisyal na pagtatala ng ilang piling anyo na naglalaman ng mga simpleng pagkasangkapan sa mga pangunahing tauhan sa *Noli Me Tangere* at *El Filibusterismo* at sa kaniyang mga ideya, konsepto, at ideolohiya tungkol sa wika, kabataan, edukasyon, katarungan, bayan, kalayaan, at iba pa. Itatala rin dito ang mga akdang isinulat ng mga manunulat na malay sa panggagagad sa banghay at buhay ni Rizal, at ang mga nagwagi sa

patimpalak Carlos Palanca partikular sa anyong maiklingkuwento. Ang konsepto ng pagiging malay ng mga manunulat ay ibabatay ng mananaliksik sa pagkaintindi nila sa kasaysayan at lipunan, at sa sariling pagbasa sa kabuuan ng manunulat bilang alagad ng arte at literatura. Nais ding bigyan ng pansin sa papel na ito ang kagyat na pagsusuri kung ano ang nagtulak sa kanila upang lumikha ng akdang dinampot o kung di ma'y nagpatuloy sa krusada ng mga tauhan ni Rizal. Ililimita sa mga anyo ng tula, maikling kuwento, nobela, at pelikula ang pagtatala ayon sa bigat ng impluwensiya at impact sa masang manonood. Ibig sabihin may akdang direktang gumamit ng tauhan at banghay bagama't ang ila'y nakuntento na lamang sa panggagagad ng imahen.

Mga susing salita: Impluwensiyang Rizal

ABSTRACT

It has been more than a century since Rizal has offered his life and works for the Filipinos and the world. The universal subject and representations of characters in his poetry, prose and novel, must have a huge impact on his readers that many works of poets, short story writers, novelists, playwrights and other literati bear semblance to them. Some contemporary literary pieces use his main characters in *Noli Me Tangere* and *El Filibusterismo*, while others play with his central views on language and education, struggle for freedom and equality, and his trust and confidence on the youth to bring forth change, among others. This paper is an initial work that aims to document and study films and other literary pieces that manifest the ideas and characters of Rizal. The survey includes works by writers known to have been influenced by the writings of Rizal, as well as literary genres that won in the Carlos Palanca Memorial Awards for Literature. The study will look at the impact of Rizal's ideas based on how they were used in the stories, represented in the verses, and how his characters in the two main novels have continue living in contemporary literature. It will also analyze factors that have influenced writers in carrying on with these themes.

Keywords: Influences of Rizal

*“!Duerme en paz en las sombras de la nada,
Redentor de una Patria esclavizada!
!No llores de tumba en le misterio
Del Español el triunfo momentaneo:
Que si una bala destrozo tu craneo,
Tambien tu idea destrozo un imperio!”*

—Cecilio Apostol, Dec. 30, 1898.

HINDI na kinakailangan pang pumaloob sa konsepto ng pamamalagay. Sapat na ang nakalipas na mahigit sandaang taong pagsulpot at pananatili ng buhay at mga akda ni Jose Rizal upang sabihing nakaimpluwensiya nga ito sa mga banghay at berso ng sumusunod na makata, kuwentista, nobelista, dramaturgo o maging manlilikha ng pelikula. Dahil may budbod pang-unibersal ang paksang tangay-tangay ng mga likha ni Rizal, kung tutuusi’y halos lahat na yata ng panitikero’t manunulat na sumulpot matapos ang panahon ng bayani ay maaaring ituring na impluwensiyado ng kaniyang kaisipan at pilosopiya.

Mula sa simpleng pagkasangkapan sa kaniyang mga pangunahing tauhan sa Noli Me Tangere at El Filibusterismo hanggang sa pagpapalaman sa mga idea, konsepto, at ideolohiya tungkol sa wika, kabataan, edukasyon, katarungan, bayan, at kalayaan, sanlaksa’t magtatagal bago mabilang ang nananadyang gumamit at naimpluwensiyahan o/at di malay na nakiraan lamang sa buhay at mga likha ng bayani.

Dahil sa lawak ng nasasakupan ng pananaliksik na ito hinggil sa impluwensiya ng buhay at mga akda ni Rizal sa mga manunulat na sumulpot matapos ang panahon ng bayani, may ilang limitasyong ihahain ang panimulang pagtatalang ito.

Una, nais linawin ng papel na ito na ang matutunghayan ay isang inisyal na pagtatala lamang kung saan magbibigay ng pagbubuod sa ilang piling anyo. Ikalawa, ang itatala na mga akda ay yaong isinulat ng mga manunulat na malay sa panggagagad sa banghay at buhay ni Rizal, at ang mga nagwagi sa patimpalak *Carlos Palanca* partikular sa anyong maikling kuwento. Ang konsepto ng pagiging malay ng mga manunulat ay ibabatay ng mananaliksik sa pagkaintindi nila sa kasaysayan at lipunan, at sa sariling pagbasa sa kabuuan ng manunulat bilang alagad ng arte at literatura. Ikatlo, ililimita lamang sa mga anyo ng tula, maikling kuwento, nobela, at pelikula ang pagtatala ayon sa bigat ng impluwensiya at impact sa masang manonood. Ibig sabihin, may akdang direktang

gumamit ng tauhan at banghay bagama't ang ila'y nakontento na lamang sa panggagagad ng imahen.

Bilang metodo sa pagtatalakay, pipili ang mananaliksik ng halimbawa ng obra ng piniling panitikero o filmmaker na kumakatawan sa kanilang henerasyon at susuriin ito bilang pagpapatunay. Pagkatapos ay ililista ang malinaw na nakaimpluwensiyang anyo kung saan maglalaan ng pangkalahatang pagtaya sa katapusan na magsisilbing hagdanang kongklusyon sa sinimulang pag-aaral. Sa kabuuan, ang pagtatangkang ito na itala ang mga akdang impluwensiyado ng "Rizal" ay batay sa konseptong *bigat-persepsyon* ng mananaliksik. Ibig sabihin'y subhetibo at nakatungtong sa pananaw at pang-unawa ng mananaliksik sa kaniyang pagsilip sa lipunan/mundo.

Matapos ang pagtatala at inisyal na pagtaya sa kabuluhan/kahalagahan, at bilang kongklusyon, susukatin ng papel na ito ang naabot ng tradisyong Rizal na sumibol sa halos lahat ng anyo, sandaang taon matapos ang pagkalugmok sa Bagumbayan.

Kung may mga makata, kuwentista, nobelista, dramaturgo, kompositor, direktor, manunulat sa pelikula, telebisyon, at komiks na lumikha ng obra sa banghay at mga tauhan ng buhay at likha ni Jose Rizal, maaari marahil sabihing sadya nga palang napakamakapangyarihan ng mga akda at ang naging buhay ng bayani para makaimpluwensiya sa panitikang Filipino sa loob ng isang siglo. Pero hindi kaya dahil naging pambansang bayani lamang si Rizal kung kaya't maraming sumunod sa anino ng kaniyang mga akda? O, dahil din kaya sa Batas Rizal (RA 1425) na nagtulak para higit na maintindihan ng marami si Jose Rizal? Ibig sabihin'y kapag ang ginayahan ay isang dakila, natural na mapapansin ang iyong akda dahil litaw dito ang likha ng kinilala ng buong bansa. Maaaring dahil din sa mysteryong hatid ng likha ni Rizal na siyang kusang lumapit sa mga makukupad na panulat ng ilang manunulat upang isulat ang tungkol sa kalagayan ng bayan - ang mga hinaing nito at ang pagsigaw ng kalayaan. Maaaring malaki ang papel ng estado sa pagpapatupad ng Batas Rizal kaya't maraming obra ang nalikha na may impluwensiyang Rizal. Subalit kung sasaliksikin, bago pa ang batas, marami nang panitikero at direktor sa pelikula ang gumagad sa mga obra ng bayani.

Sa papel na ito, nais kong bigyan ng pansin ang mga akdang nanghiram ng banghay at mga tauhan ng mga akda ni Rizal at kagyat na pagsusuri dito kung ano ang nagtulak sa kanila upang lumikha ng akdang dinampot o kung di ma'y nagpatuloy sa krusada ng mga tauhan ni Rizal. May iba't ibang dahilan kung bakit pumalaot ang ilan sa panghihiram ng banghay at tauhan ng mga likha ni Rizal. Ilan sa mga ito ay ang paniniwalang wasto at sapat ang sinisimulang pagtatalakay ng bayani sa lipunan at sa iba't ibang elementong magpapagalaw nito na makikita sa kaniyang likha. Ang iba nama'y dahil nauunawaan nilang hindi pa rin

nabibigyan ng solusyon ang problemang inumpisahang talakayin ni Rizal kung kaya't natural lamang na ipagpatuloy ito at hanapan ng katugunan.

Pero sa ano't ano pa man, ang hiwaga o mysteryong hatid ng mga likha ni Rizal ay hindi lamang inihatid o ginagad ng kaniyang pagiging pambansang bayani kung kaya't nakita ito sa ibang sumunod na akda, kundi dahil sa pagkakaroon ng saping pang-unibersal ng kaniyang obra (Jose, 1995). Sa tuwina'y pambungad ang bayan, ang mamamayan, ang karapatan at kalayaan ng tao sa pagkaalipin sa sarili at sa anumang dominanteng estrukturang ideolohikal na gumapos sa kanino man.

Tulad ng binanggit ng mananaliksik sa layuning ng sulatin, magsisilbing inisyala na pagtatala at pagtaya lamang ang tatakbuhan ng mga talakay na ito. At bilang panimula, narito ang ilang datos na maaaring paghanguan ng kongklusyon kung papaano naging maimpluwensiya ang dalumat na Rizal sa larangan ng panitikan.

Bilang balangkas ng talakay, magsisimulang ilahad ang ilang piling tula na sumulpot pagkamatay ng bayani at pagbibigay paliwanag kung papaano ginamit ang banghay o tauhan ng mga obra ni Rizal ng manlilikhang makata. Isusunod ang maikling kuwento, nobela, at kahulihulihan ang sangay ng kulturang popular na kakatawanin ng pelikula dahil sa anyong ito pinakamarami ang nalikha na may "Rizal." Sa huli, magtatapon ang mananaliksik ng kongklusyon sa konteksto ng dalas ng paglikha ng mga anyong nanghiram o gumamit kay Rizal, at ang impluwensiya ng obra ng bayani sa mamamayang Filipino na nagbasa at kumilala sa mga banghay at tauhang nilikha ni Jose Rizal.

SILIP SA MGA BERSO

Sa panulaan, mahigit dalawang libong tula ang nasulat na nagdadala ng banghay, pilosopiya, at buhay ni Rizal na sinulat lamang ng 150 pangunahin at di-kilalang makata ng bansa sa loob ng isang siglo. Ito ay batay sa sariling pagbibilang ng mananaliksik mula sa mga bersong lumabas sa *Muling Pagsilang* at *Lipang Kalabaw* hanggang sa pagsilang ng Liwayway noong 1922 hanggang 2002. Ibig sabihin, may *average* na labindalawang (12) tula ang nasulat ng bawat isang makata na may imahe ng banghay at tauhan ni Rizal. Ito ay isa lamang konserbatibong pag-uusisa kung saan pinili lamang ang may litaw na litaw na nagtatalakay ng "Rizal."

Isang halimbawa ay ang tulang "Ang Ibong Walang Pugad" ni Iñigo Ed Regalado na sinulat noong 1941. Sa tulang ito, isinagawa ng may akda ang pagbuhay sa mga tauhan ni Rizal sa Noli Me Tangere at El Filibusterismo. Partikular sa wakas ng El Fili kung saan tinutukoy ang pagkabigo ni Simoun at ang pagtatapon ng kaniyang kayamanan sa dagat, idinugtong ni

Regalado ang paghahanap sa itinapong kayamanan ng anak ni Elias na si Senon para gamitin sa mga gawaing makabayan. Lumaking ampon ni Pari Florentino si Senon kaya nabatid niya ang lihim ng kayamanan ni Simoun. Kasintahan ni Senon si Senday na anak sa pagkakasala nina Isagani at Sinang. Bagama't ang tulang pasalaysay ni Regalado ay higit na nag-ukol ng malaking bahagi sa pag-uugnay ng kaniyang mga tauhan sa nobela ni Rizal gayundin sa hirap na dinanas ni Senon sa pagsisid ng kayamanan, ang malaking bahagi pagkaraang makuha ang kayamanan ay lipos ng pahiwatig sa repormistang mithiin ni Senon bilang isang Simoun. Masdan ang bahagi ng tulang pasalaysay:

At ngayon, si Senong dati kung tawagi'y
Ibong walang pugad, aba't mahilahil;
Ngayo'y isang ganap na makararating
Sa sangkispap-mata hanggang papawirin.

Ang gintong nakuha'y siyang naging pakpak
Ng pagsasagawa ng mabuting hangad;
Sa kanyang panata'y sumagot sa hudyat
Kung kailangan na ng baya't ng lahat.

Oo si Simoun ay nagpakamatay
Subalit may diwang iniwan sa bayan
Diwang kung sakaling maging kailangan
Ay puso ng dukha ang katatagpuan.

Iya'y nasa tuka ng ibong lagalag
At wala sa kuko ng may hawak na pilak
Kaya kung dumating ang talagang oras
Ang kakatulongi'y ibong walang pugad.

(Regalado, 1947 halaw sa Almarino, 1980, 92)

Malinaw sa talinghaga ni Regalado ang paggamit ng mga simbolong panlipunan ng mga tauhan ni Rizal. Halimbawa ay ang pagbanggit sa isang dukha bilang bagong Simoun. Gayundin ang imahe ni Senday na ala-Maria Clara sa pagiging “anak sa labas” ng ilustradong si Isagani na kung tutuusi'y si Kapitan Tiago. Maging ang imahe ni Juli ay maaaring makita sa sawimpalad na si Sinang.

Kung si Regalado ay gumamit ng tauha't banghay ni Rizal upang makalikha ng isang tulang pasalaysay, si Jose Corazon de Jesus nama'y nagbigay-pugay sa buhay at mga nagawa ng bayani sa pamamagitan isang walong sagnong na berso na ma'y tigwawalo ring linya at lalabing animing

pantig. Pinamagatang “Sa Paanan ng Bantayog,” ang tula ay isinulat noong 1924 sa Maynila bilang pagdiriwang ng pag-aalis ng tabing (unveiling) sa bantayog ni Rizal sa Mandaluyong, Rizal (Almario, 1988). Narito ang bahagi ng tula:

Mayroon kayo ngayon ditong bantayog ng kagitingan,
kalasag ng pagtitiis sa aling mang paglalaban,
Bawa't bayang magkaroon ng monumento ni Rizal
ay para nang humihingi ng sariling kalayaan...
Ang bantayog, ay ang kuta't dakilang palatandaan,
baluti ng ating puso, sagisag ng ating bayan,
hangga't iya'y natatayo'y para tayong sumisigaw,
na: kung habang araw'y api, mabuti pa ang mamatay!

Ikaw, Rizal, ang bayaning hindi namin malilimot,
ang diwa mo'y agos tilang hadlangan mo'y umaagos!
Ang aklat mo'y tila katas at pabango ng kampupot,
habang lalong naluluray, lalong bango'y sumasabog...
Ikaw'y palay ng isipan, nang gapasi'y lubhang hinog
kaya naman ang butil mo sa lupa ay napabudbod...
Bawa't patak ng dugo mo'y benditang galing sa Dios,
na iniwisik sa bayan, upang kami ay matubos!...

Sa kakabakabang dibdib at sa bayang nanghihina,
Natanaw ka lamang Rizal ay lumiliwanag ang diwa...
At ang bawa't bantayog mo'y isang tunay na dambana,
Palatandaan ng aming magagandang paniwala...
Pinopoon ka ng bayan, at kung tunay yaong wika
Na may Kristong manunubos, ang Kristo nga'y ikaw yata,
Napatapang mo ang dugo, nagmulto ka sa masiba
Nagmilagro ka sa bayang binigyan mo ng paglaya!

(De Jesus, 1995 halaw sa Atienza, 1995, 63)

Higit pa sa bayani ang turing ni Huseng Batute kay Jose Rizal. Lampas pa sa pinakamatayog na parnaso niya inilugal ang henyong taga-Calamba. Tagapagligtas at manunubos ang pang-uri niyang ginamit sa nagawa ng bayani - salitang ginagamit lamang sa Anak ng anluwagi, ang Hudyo na mula sa angkan ni David. Sobra-sobrang papuri at pagpugay dahil sa ‘bawat patak ng dugo mo'y benditang galing sa Dios, iniwisik sa bayan, upang kami ay matubos.’

Bukod sa tulang ito na isa sa unang tulang nilikha ni Batute para kay Rizal, marami pang sumulpot na berso na kalimita'y tulang pasalaysay na

lumabas sa pitak niyang *Buhay Maynila* sa pahayagang *Taliba* na binuksan noong 1926 sa ilalim ng sagisag-panulat na “Huseng Katuwa” na naging “Anastacio Salagubang” hanggang sa naging “Huseng Batute” noong 1929 (Almario, 1974). Mahigit limandaang tula ang nalikha ng ‘pinakadakilang makatang liriko sa Pilipinas’ subalit halos sandaan lamang ang nakita ko at nabasa. Sa sandaan niyang obrang nabasa, limampu rito ay kakikitaan ng konsepto at pilosopiyang Rizal tulad ng halimbawa sa itaas. Ilan sa mga halimbawa ng tula at piyesa sa Balagtasang may budbod na Rizal ay ang sumusunod: *Sa Dakong Silangan, Sa Tagikaw ng Tadhana, Sa Bayan, Ang Bago mong Landasin, Nakahihiyang Kagitingan, Huling Paalam, Ang Wika kong Mahal, Sisa, Kalayaan, Kaluluwa ng Bayani, Diwang Mahal, Inang Wika, at Mga Bantayog ng Lahi*.

Bukod kay Huseng Batute, may malaki ring panggagagad sa imahe ng kuwento, tauhan, at pilosopiya ni Rizal ang panulaan ni Amado V. Hernandez. Bilang tampok na Balagtasista pagkatapos ng giyera, naging halimbawa ang panulaan ni Hernandez ng makabansang literatura ng protesta (Almario, 1988) sa panahon ng Amerikano at sa dulo ng dekada sienta. Dahil sa pagiging lider-manggagawa at sa kaniyang pagkakabilanggo, naging malapit sa kaniya ng mga katauhan nina Elias, Kapitan Pablo, Kabesang Tales, Pari Florentino, at Simoun.

Sa tulang pasalaysay na “Bayang Malaya” ni Hernandez (1933, halaw sa Almario, 1988), malinaw ang panggagagad na kaniyang nilikha kung saan sinariwa sa sariling likhang tauhan ang kasaysayang kolonyal ng Pilipinas at pagsisiwalat ng iba’t ibang kairalan sa lipunan at pamahalaan – bagay na unang nakita sa nobelang *Noli* at *Fili* ni Rizal. Samantala, hindi lang sa nilalaman naimpluwensiyahan ang makata at nobelistang taga-Tondo na minsan ding naging politiko sa Maynila. Sa tula niyang “Kung Tuyo na ang Luha Mo Aking Bayan,” na makikita sa ibaba, ang balangkas, tono, at estilong panawagan ay nagpapagunita sa hibik ni Rizal sa “Himno ng Talisay” at “Huling Paalam,” o sa huling mga salitang binigkas ni Elias bago pumanaw sa dulong bahagi ng nobelang *Noli Me Tangere*.

May araw din ang luha mo’y masasaid, matutuyo,
may araw ding dina luha sa mata mong namumugto
ang dadaloy, kundi apoy, na kulay dugo,
samantalang ang dugo mo ay aserong kumukulo;
sisigaw kang buong giting sa liyab ng libong sulo,
at ang lumang tanikala’y lalagutin ng punglo!
(Hernandez, 1933, halaw sa Almario, 1988, 79)

Ilan pa sa mga tula ni Amado V. Hernandez na kakikitaan ng “Rizal” ay ang sumusunod: *Ang Parang ng Kalayaan, Isang sulat kay*

Rizal, Dapitan, Sa Silong ng Ating Langit, Gamu-gamo, Mga Aninong Nagbangon, Iisa ang ating Laya, Araw ng Kalayaan, Maka-Rizal, Ang Inang Pilipinas Kay Rizal Utyopia, Kung Nahan ang Katubusan, Katipunan, Alamat ng Lahi, Inangwika, May Bayan bang Naghahangad ng Sariling Kaalipinan, Labindalawang Oras sa Tayug, Plaridel, Ang Babaing Pilipina, Kayumanggi, Patuloy ang Usapin, at Ito ba ang ating Demokrasya.

Kasabay ng pagkilala sa panitikang Filipino noong unang dekada ng siglo 20 at ang masiglang paglahok ng mga manunulat-peryodista sa larangan ng politika ay ang pagsusulputan din ng iba't ibang samahang pangwika't panitikan. Ayon kay Virgilio Almario, “walang manunulat noong Tagalog ang nag-iisa at walang organisasyong kinabibilangan” (Almario, 160). Kabilang sa mga unang kapisanang naitatag noon ay ang Aklatang-Bayan, Ilaw at Panitik, Samahang Mananagalog, Kapisanang Sisne, Diwang Ginto, Aklatang Balagtas, at marami pang maliliit na grupo. Lingguhan kung magpulong ang kapisanang ito kabilang ang mga espesyal na sama-sama kapag Araw ni Balagtas at Araw ni Rizal. Sa tuwing magkikita ang mga makata, ayon kay Almario, nagiging isang *literary soiree* o *tertulia* na tinatampukan ng bigkasan at awitan. At natural, hindi nawawala ang pagbigkas ng tula patungkol o para sa pambansang bayani.

Sa mga naging kasapi ng mga samahang nabanggit o yaong itinuturing na kabilang sa unang henerasyon ng mga manunulat na Tagalog tulad *nina Rosauro Almario, Faustino Aguilar, Lope K. Santos, Benigno Ramos, Patricio Mariano, Leonardo Dianzon, Iñigo Ed Regalado, Pascual de Leon, Rosalio de Leon-Aguinaldo, Julian Cruz Balmaceda, Pedro Gatmaitan, Carlos Ronquillo, Antonio K. Abad, Cresenciano Marquez, Sr., Soforonio Calderon, Patricio Dionisio, Valeriano Hernandez-Pena, Francisco Laksamana, Severino Reyes, Engracio Valmonte, Nemesio Caravana, Jose P. Laurel, Gonzalo Malay*, at marami pang luningning ng panitikan, may dalawa hanggang limang tula sila na katatagpuan ng imahe ng mga banghay, tauhan, at pilosopiya ni Rizal.

Gayundin ang mga manunulat-makata na kabilang naman sa ikalawang henerasyon tulad *nina Jose Corazon de Jesus, Florentino Collantes, Teodoro Gener, Maximo Sevilla, Alejandro G. Abadilla, Genoveva Edroza-Matute, Teo S. Baylen, Ildefonso Santos, Cirio H. Panganiban, Liwayway Arceo, David Mamaril, Gonzalo K. Flores, Manuel Car. Santiago, Manuel Principe Bautista, Aurelio Angeles, at Emilio Mar. Antonio*, imposibleng hindi sila nakalikha ng kahit na anong berso na walang kulay at hugis “Rizal.”

Mas lalong pinatindi ng mga berso't talinghaga ng mga manunulat-makata mula sa ikatlong henerasyon ang imahe ng mga banghay at tauhan ni Rizal sa kanilang panulaan. Dahil ang panahong kanilang tinigilan ay ang panahon ng pagbabago at pagkamulat, ang pagsirit ng usaping nasyonalismo at pag-alagwa sa konserbatismo, at ang pagtalunton sa

isang pagsulat na makalipunan, mahalaga ang mga Elias, Salome, Isagani, Ibarra, Pari Florentino, Basilio, Kabesang Tales, at maging pananaw ni Rizal hinggil sa pagmamahal sa sariling wika, edukasyon, at pagkamit ng kalayaan ay naging kasangkapan ng mga manunulat-makata sa kanilang paglikha ng tula. Halimbawa, bukod sa paggamit sa mga tauhan at pangyayari sa nobela kung saan nililikhaan ito ng ekstensiyon sa pamamagitan ng muling pagtipa sa pangyayari o sa kanilang katauhan, muli, di pa rin maiwasan ang panggagagad sa estilo at nilalaman ng pilosopiyang ipinalaman ni Rizal sa kaniyang mga obra. Malinaw sa tula ni Lamberto E. Antonio ang ganitong kabatirang nagbigay ng alingawngaw sa “Huling Pahimakas” ni Rizal na tila mas maagang narinig sa bibig ni Elias. Sa tulang “Huwag Ikalungkot kung ako’y Mapigtal” ni Antonio maaaninaw ang “Rizal”:

Huwag ikalungkot kung ako’y mapigtal:
Sapagkat may handog sa damo ang dahon;
Ang buhay ko’y isang duguang pagdalaw
Na dapat mainom ng maputing ibon.
Sa bakas ng tangkay, sa anas ng ulap
Ay may pagniniig ang hukay at duklay;
Huwag ikalungkot kung ako’y mapigtal
Sa pagkat ano pa ang pugad ng ibon?
(Antonio, 1968, halaw sa Almario, 1972, 158)

Sa kaso ng ikatlong henerasyon ng mga manunulat-makata na kinabibilangan nina *Rio Alma*, *Lamberto Antonio*, *Rogelio Mangahas*, *Jose Lacaba*, *Pedro Ricarte*, *Rolando Tinio*, *Bienvenido Lumbera*, *Domingo Landicho*, *CM Vega*, *CC Marquez, Jr.*, *Al Q. Perez*, *Oscar Suarez Manalo*, *Ruben Vega*, *Epifanio San Juan*, *F. Liesi Espino*, *Victor Fernandez*, *Francisco Soc Rodrigo*, *Pablo Glorioso*, at *Mar Al. Tiburcio*, Independiyenteng Salome, mapag-aklas na Elias, maka-magsasakang Kabesang Tales, rebolusyonaryong Kapitan Pablo at Simoun, at pasipikong Pari Florentino ang hiniram nila’t ginamit sa kanilang panulaan upang gunitain ang kaugnayang sosyal ng mga obra ni Rizal partikular ang dalawang nobela.

Sa ikaapat at ikalimang henerasyon ng mga manunulat-makata at maging hanggang sa kasalukuyan, marami pa ring hindi makatakas sa pamamaksa sa mga banghay at tauhan ni Rizal. Marahil hangga’t nananatili sa lipunang ginagalawan ang mensahe ng kudima’t talinghaga ng mga likha ni Jose Rizal partikular ang kanser ng lipunan na natagpuan niya lampas isang siglo na ang nakararaan, patuloy pa ring susulpot ang mga malikhaing akda na kakikitaan ng mga imahen ng mga banghay at tauhan ng mga likha ng bayani.

TUNGKONG-KALAN NG MAIKLING KATHA

Ang kasaysayan ng maikling kuwentong Tagalog ay maaaring balikan sa unang dekada ng pananakop ng mga Amerikano. Ayon kay Agoncillo, (1954) ang kaunting kalayaan sa pamamahayag na ipinagdamot noong una ng mga Amerikano ang naging susi na nagbukas sa mga kabataang kuwentista na kinabibilangan nina Patricio Mariano, Lope K. Santos, Gonzalo Cue Malay, Faustino Aguilar, Iñigo Ed Regalado, at iba pa na humayo sa bagong daigdig ng maikling pagkatha. Nakatulong rin nang malaki ang pahayagang *Muling Pagsilang* na itinatag noong 1902 sa ilalim ni Lope K. Santos upang magkaroon ng tulay na tawiran ang maikling salaysay, dagli at pasingaw, o kung tawagin ng iba’y bahagi ng buhay upang maging lehitimong anyo ng panitikan.

“Nang itatag ang lingguhang *Liwayway* noong 1922, ang maikling kuwento ay lalong nakilala kung kaya’t nabiyayaan ito ng matingskad na pagpapahalaga sa pamamagitan ng paghahandog ng mga gantimpala sa mga kuwentista na nagwagi sa patimpalak” (Almario, 180). Ang mga pangalang Deogracias Rosario, Cirio H. Panganiban, Amado

V. Hernandez, Arsenio Afan, Alberto Segismundo Cruz, Rafael Olay, at iba pa ay lumikha ng sariling daigdig sa sining ng pagkatha. Subalit di tulad ng nobela na iniluwal ng tradisyon ng epiko, ang maikling kuwento ay sumulpot kapagdaka gaya ng dapat asahan na ang mga kuwentista ay nalahiran nina Edgar Allan Poe, Guy de Maupassant, O. Henry, Anderson, Saroyan, Somerset, Maugham, Zona Gale, at iba pa. Maraming naging alipin ng mga banghay ni O. Henry sapagkat ang mga kuwento ay pinilit na gawing mapanggulat, alalaong baga ay ibinibitin ang wakas, nagdurugtong ng kung ano-ano at tulad ng isang pilyang batang nagtatago sa karimlan, biglang-biglang bubulagain ang mga mambabasa sa pamamagitan ng katapusang di akalain (Agoncillo, 1954).

May pagkakataon pa ngang halos mangopya ng dayuhang modelo ang ilang kuwentista dahil sa malalim na impluwensiya ng mga banyagang katha. Halimbawa ay ang kuwentong “Hiram na Alahas” ni Bartolome Danila na hawig sa “The Necklace” ni Guy de Maupassant na iniba lamang ang pangwakas nito. Dahil marahil galing sa ibang bansa ang sining ng maikling kuwento at wala tayong tradisyon nito sa anyong pasulat, hindi maiiwasan ang panggagagad sa larangan ng paksain at estilo. (Agoncillo,

1954)

Kaya nga't naging bahagi ng kanilang panulat "ang liwanag ng buwan, ang dalawang pusong nagtatalik sa masalamisim na gabi, paralumang mapupungay ang mga matang tulad ng takipsilim, may puyo ang dalawang pisngi, mahaba at maitim ang buhok, may daliring hubog kandila, at may katawang balinkinitan" (Agoncillo, 22). Wala ang kasaysayan ng isang pakikibaka, pagtatanggol, paghanap ng solusyon sa isang suliranin, at paghahain ng pantay at walang pagkiling na solusyon para sa kapakanan ng nakararami. Pinakamalapit na marahil ang paggamit ng pangkatutubong kulay sa kuwento (local color) at ang kathambuhay ng isang indibidwal. Lumaro ang mga maikling kuwento na nanalasa noong 1930 sa mga dahon ng *Liwayway* at *Ilang-ilang* sa penomenon ng sining para sa sining lamang.

Pagkatapos lamang ng digma nagsimulang magpalaman ang mga kuwentista ng mga imahen patungkol sa kalagayang panlipunan partikular ang pagsasangkot sa mga imahen ng banghay, tauhan, kaisipan, at pilosopiya ni Jose Rizal. Marahil ay hinihingi rin ng panahon subalit kapansin-pansing ang pinulot nila kay Rizal ay hindi ang banghay nito na may kaugnayan sa matatamis na pag-iibigan kundi ang tekstong

tumatalakay sa suliraning panlipunang binuksan ni Rizal sa dalawa niyang dakilang nobela. Kabilang sa maiikling kuwentong ito na nalikha pagkatapos ng giyera hanggang sa kasalukuyan ay ang sumusunod.

Malalim ang Gabi ni

Ponciano BP. Pineda. Sinulat noong 1952 at nagkamit ng ikatlong gantimpala sa *Palanca* noong taon ding yaon. Ang tauhan at banghay ng kuwentong ito ay hango sa nobela ni Rizal na *Noli Me Tangere* partikular ang katauhan at kuwento nina Elias at Sisa.

Batingaw ni Elpidio

Kapulong. Nagwagi ng ikalawang gantimpala sa *Palanca* noong 1954-55. Malinaw sa kuwentong ito ang alingawngaw ng malulupit at ganid sa laman at kapangyarihan na *Pari* na huling nakita sa katauhan nina P. Damaso, P. Salvi, at P. Camorra sa mga nobela ni Rizal. Abusado at mapagsamantala ang alagad ng simbahang ikinuwento rito na unang binatangos ni Rizal sa kaniyang obra.

Lakas ni Pedro S.

Dandan. Sinulat noong 1957 at nagwagi ng ikatlong gantimpala sa *Palanca* nang taon ding yaon. Hango sa kuwento ni Pilosopo Tasyo ni Rizal, kinilalang pilosopo ng nayon si Ingkong Selo

kung saan nagbahagi ng kaniyang nalalaman sa nayong minsa'y itinuri siyang kaaliwan.

Banyaga ni Liwayway Arceo-Bautista. Nagwagi ng unang gantimpala sa *Palanca* noong 1961-62. Nag-ala-Ibarra at Simoun ang pangunahing tauhang si Fely na bumalik mula sa Amerika. Nang salubungin siya ng kaniyang mga kanayon, isang marangyang salo-salo ang inihain na tila ang 'piging' na inihanda ni Kapitan Tiago para sa nagbalik na si Crisostomo.

Tata Selo ni Rogelio Sicat. Nagwagi ng ikalawang gantimpala sa *Palanca* noong 1962. Nalathala sa maraming aklat sa hay-iskul at kolehiyo, at hanggang ngayo'y binabasa at tinalalakay sa klase. Pagsasamantala ng panginoong maylupa sa maliliit na magsasaka lalo na sa pamilya ni Tata Selo na nalikha sa anino ng kasaysayan ng pamilya ni Kabesang Tales ng El Filibusterismo.

Bilanggo ni Wilfrido P. Virtusio. Nagwagi ng unang gantimpala sa *Palanca* noong 1966 at nalathala sa *Sigwa* noong 1970. Tinalakay sa kuwento ang usapin tungkol sa lupa kasama ang kawalang katarungan para sa mga magsasaka na

walang lakas na magtanggol sa sarili. Inilarawan din ang kalupitan sa loob ng bilangguan partikular sa kaso ng tauhang si Tales na literal na hinango sa kuwento ni Kabesang Tales nang ito ay nabilanggo.

Kamatayan ni Tiyo Samuel ni Efren R. Abueg. Unang unang gantimpala ni Abueg sa *Palanca* sa larangan ng pagkukuwento noong 1967. Nalathala sa *Sigwa* at sarili niyang antolohiya. Malalim ang talakay ng kuwento hinggil sa pagmamahal sa bayan at pagiging laban sa imperyalistang mananakop na Estados Unidos, bagay na makikita sa ipinaglalaman ni Elias, Kabesang Tales, Ibarra, Pari Florentino, at iba pang kasapi ng kilusang mapagpalaya sa nobela ni Rizal.

Elias at Salome ni Domingo G. Landicho. Sinulat noong 1969 at nagwagi ng ikatlong gantimpala sa *Palanca* nang taon ding yaon. Ang simpleng panghihiram ni Landicho kay Rizal ng pangalan ng kaniyang pangunahing tauhan ay isang kongkretong patunay na ganap na impluwensiyado ang kuwentista ng kaisipang Rizal.

Si Tatang, si Freddie, si Tandang Senyong, at

iba pang tauhan sa aking Kuwento ni Ricardo Lee. Nagwagi ng unang gantimpala sa *Palanca* noong 1971 na nalathala sa *Sigwa* at sa sariling antolohiya. Maraming imahe ng banghay at tauhan ni Jose Rizal ang matatagpuan sa kuwento-dokumentaryong ito ni Lee partikular ang katauhan ni Kabesang Tales, ang problema sa lupa, problema ng mga kabataang-estudyante sa paghahanap nila ng liwanag, at ang imahe ni Pilosopo Tasyo sa katauhan ni Tatang at Tandang Senyong.

Sulat mula sa Pritil ni Norma Miraflor. Nalathala sa *Sigwa* noong 1970 at sa ilan pang antolohiya ng maikling kuwento. Ang pangunahing tauhan sa kuwento ay malinaw na hinango sa kuwento ni Placido Penitente sa Kabanata 12 ng *El Filibusterismo*. Laging pinagagalitan ang pangunahing tauhan ng mga gurong kulang-kulang sa kaalaman sa pagtuturo.

Ang Pinakahuling kuwento ni Huli at Mga Panauhin ni Selo ni Lilia Quindoza-Santiago. Isinulat noong 1980 at nalathala sa librong ang *Manggagamot ng Salaysalay* at iba pang kuwento noong 1989. Tinalakay sa kuwento ang

larawan ng mga kababaihan kung saan ginamit ang kalagayan ng tauhan ni Rizal na si Huli de Dios bilang lunsaran. Lupa ng sentral na isyu sa ikalawang kuwento.

Utos ng Hari ni Jun Cruz Reyes. Sinulat noong 1977 at nagwagi ng ikatlong gantimpala sa *Palanca* noong 1978. Kalagayan ng edukasyon sa Pilipinas ang isyung dala-dala ng kuwentong ito ni Reyes, subalit mas tinutukan ng may-akda ang ilang eksena sa classroom kung saan hinango sa kuwento ni “Placido Penitente’ at “Klase sa Pisika.”

Ilan lamang ito sa mga kuwentong naglalaman ng mga banghay, tauhan, kaisipan, at pilosopiya ni Jose Rizal. Kung tutuusi’y malay nilang ipinalaman ang imahe sa kanilang obra kung kaya’t kitang-kita kaagad sa unang daloy pa lamang ng kuwento. Kabilang pa sa mga gumamit ng “Rizal” ay ang sumusunod na kuwentista: *Teodoro Agoncillo, Deogracias A. Rosario, Brigido Batungbakal, Hernando Ocampo, Jesus Arceo, Narciso Reyes, Macario Pineda, Mabini Rey Centeno, Anacleto Dizon, Serafin Guinigundo, Pablo N. Bautista, B.S. Medina, Jr., Virgilio Blones, Benjamin Pascual, Edgardo M. Reyes, Edgardo B. Reyes, Rogelio Ordonez. Dominador Mirasol,*

Andres Cristobal Cruz, Jose Rey Munsayac, Fanny Garcia, Edgar Maranan, at Reynaldo Duque.

Kung titingnan natin ang mga nabanggit ay malay o sinasadyang gumamit ng mga imahe mula sa kaisipan ni Jose Rizal, papaano kaya kung bigyan din ng puwang sa sulating ito yaong di malay sa paglikha ng imahen subalit litaw na litaw ang panggagagad at pagkumpirma sa iniwang pilosopiya't kaisipan ng bayani? Muli ang sulating ito ay inisyal na pananaliksik lamang; gugugol ng maraming panahon partikular yaong nalikha sa bernakular na wika upang matagpuan ang imahen ng mga banghay at tauhan ni Rizal sa kanilang mga katha.

HULAGWAY SA NOBELA

Kung mayroong anyo ng panitikan na higit na impluwensiyado ng mga banghay at tauhan ni Rizal, ito ay walang iba kundi ang nobela. Ang realismong dala-dala ng dalawang natatanging naratibo bagama't nasulat sa wikang Espanyol ay nagsilbing huwaran at inspirasyon ng ilang sumunod na nobelistang Filipino sa Ingles man o Tagalog. Ang pagtalakay at pagsusuri ni Rizal sa problemang panlipunan ng ikalabingsiyam na siglo na may prenteng pag-iibigan halimbawa'y sa kaso ni

Crisostomo at Ma. Clara sa *Noli*, at Isagani at Paulita sa *El Fili*, ay kinakailangang taglayin ng banghay ng mga sumunod na nobelista upang basahin sila ng mga mambabasang iniluwal ng panahon ng propaganda at himagsikan.

Bagama't nilikha noong ikalabingsiyam na siglo ang dalawang nobela ni Rizal kasama ang *Ninay* (1882) ni Pedro Paterno, masasabing ang tunay na panahon ng nobelang Tagalog ay nasimula noong 1900. Ito'y pinapangkat-pangkat pa sa apat na panahon. Ang unang panahon (1900-1920) na tinatawag na klasikal na rebolusyonaryo; ang ikalawang panahon (1921-1944) na tinatawag na romantiko-sentimental; ang ikatlo (1945-1960) na tinatawag na realistiko-naturalistiko; at ang huli (1961-1972) na tinatawag na proletaryado-realistiko (Alcantara at Gonzales-Garcia, 1989).

Alin man sa panahong binanggit, malinaw na may imahen na makikita hango sa obrang nilikha ng bayani. Kahit pa sabihing ang dominanteng paksa na dinala ng mga nobelista partikular yaong nalikha bago magkagiyera ay tungkol sa pag-ibig, lilitaw at lilitaw pa rin ang mga kuwento nina Ibarra at Ma. Clara, Huli at Basilio, Elias at Salome, Paulita at Isagani o maging ang pag-ibig sa tinubuang bayan. Sa personal na bilang ng mananaliksik, may humigit

kumulang 290 nobela na ang naisaaklat mula 1902 hanggang 1972, samantalang mahigit 300 pa ang naiserye sa mga magasin tulad ng Liwayway, Sampaguita, Ilang-ilang, Dalaga, Alitaptap, Hiwaga, at Bulaklak. Lahat ng ito ay may maliit na Noli at Fili sa daloy ng naratibong kanilang nilikha. Dahil nga sanlaksa, pumili lamang ang mananaliksik ng ilan at naghain ng ilang tala kaugnay sa impluwensiya ng “Rizal.”

Nena at Neneng ni Valeriano Hernandez-Pena. Isinulat noong 1904 at unang lumabas sa *Muling Pagsilang*, ang nobelang ito ay kakikitaan ng alingawangaw ng *Urbana at Feliza* bagama’t mas litaw ang tradisyong pagbibigay ng halaga sa kapurihan at kalinisan ng dangal na makikita kay Maria Clara.

Banaag at Sikat ni Lope K. Santos. Inilimbag noong 1906, tulad ng Noli at Fili, ang nobela ay isa ring nobelang sosyal na tumatalakay sa mga pangyayari sa isang panahon ng ating kasaysayan. Hayagan itong nagtatalakay ng isyung panlipunan kabilang ang pangkabuhayan at pampolitika; may pagkanti sa tunggalian ng puwersa sa lipunang kolonyal at may pagtatangkang buwagin ito.

Juan Masili ni Patricio

Mariano. Nasulat noong 1906, ang nobelang ito ay malinaw na humango ng eksena sa dalawang nobela ni Rizal hanggang sa puntong nanghiram pa ng pangalan ng tauhan (Kapitan Tiago). Halimbawa ay ang panunulisan ni Elias (Juan Masili) at ang pag-aampon tulad ni Kapitang Tiago kay Basilio (si Juan ay inampon at pinag-aral ng isang matanda).

Hantik ni Jose Diaz Ampil. Nasulat din noong 1906, ipinakita sa nobela ang pang-aabuso ng mga prayle na kunwari’y mga alagad ng Diyos ngunit puro kasamaan ang gawa. Makikita rin ang katauhan ni Jorge na isang ilustradong may mataas na pinag-aralan subalit nahahandang gumamit ng lakas at armas upang mapabagsak ang nang-aapi sa lipunan; diyata’t imahe ni Ibarra at Simoun.

Pinaglahuan ni Faustino Aguilar. Tinalakay dito ang temang kaapihan ng mahihirap sa kamay ng mga masalapi at makapangyarihan sa lipunan. Evidente ang ganitong tema sa Noli Me Tangere kung saan maraming indio ang dumanas ng kaapihan sa kamay ng mananakop at kapwa Pilipinong sumuso ng kolonyal na kaisipan.

Isinulat noong 1907.

Madaling Araw ni Iñigo Ed Regalado. Isinulat noong 1907, ang nobelang ito ay may mga pangyayari at tauhang kahawig sa nobela ni Rizal tulad ng pangyayari sa panahon ng rebolusyon, tauhang nabaliw tulad nina Sisa at Pilosopo Tasyo.

Cababalaghan ni Padre Bravo ni Gabriel Beato Francisco. Isinulat noong 1910, ipinakita ni Francisco sa nobelang ito ang pagsasama-sama ng kasaysayan, dokumentaryo, at mga balita; isinulat sa aktwal na pangalan, petsa, lugar, at mga alyusyon sa mga pangyayari sa kasalukuyan, kolonyal na kautusan at klerikal na pang-aabuso na tulad ng isinasaad ni Rizal sa ilan sa kanyang mga akda.

Ang Lalaking Tulisan o Uliran ni Juan Arsciwals. Tulad ng Noli, nakita sa nobelang ito ang imahe Sisa sa katauhan ni Margarita. Bagama't magkaiba ang sanhi ng kanilang pagkabalih, ang paghahanap at pagmamahal sa anak ang isa sa kanilang pagkakaisa. Inilimbag noong 1914 sa limbagang P. Sayo.

Huling Timawa ni Servando de los Angeles. Nalathala noong 1929, ipinakita sa nobela ang karugtong ng pag-aaklas

ni Kabesang Tales bilang mababang-uri na magsasaka kung saan ang solusyon sa kanilang problema ay nasa kanila ring pagpapasya.

Lihim na Kumbento (1930) at *Anak ng Pari* (1938) ni Franco Vera Reyes. Ipinakita sa dalawang nobelang ito ang pagpapatuloy ng kuwento nina Pari Damaso at Pari Salvi, ang kanilang pagiging imoral at ang kawalang magawa ng mga biktimang Maria Clara at Huli.

Bagong Kristo ni Franco Vera Reyes. Isinulat noong 1932, ang nobela ay may temang anti-kolonyalismo at anti-klerikalismo kung saan makikita ang impluwensiya ni Rizal sa panunuligsa sa simbahan at pamahalaan at sa paglikha ng mga bagong erehe at pilibustero.

Bayang Nagpatiwakal ni Lazaro Francisco. Nalathala sa Liwayway ang nobelang ito noong 1947-48 kung saan gumamit ng mga sitwasyong mula kay Rizal. Ang pangunahing tauhang si Javier ay nagbalik sa bayan bilang isang mahiwagang dayuhan sa katauhan ni Rey Vajt Ossan na tugmang-tugma sa likhang Crisostomo Ibarra at Senyor Simoun ni Rizal.

Kabesang Tales ni Jose Domingo Karasig. Nobelang nalathala sa Liwayway noong 1952-53. Ito ay

tungkol sa tauhang si Dante at ang kaniyang pagsama sa mga taong labas sanhi ng kaapihang dinanas. Nakilala niya sa kuwento sina Kabesang Tales at Simon na kaniyang naging kasangga sa paglaban sa puwersang nagsasamantala sa lipunan.

Maganda pa ang Daigdig (1955) at *Daluyong* (1962) ni Lazaro Francisco. Ang kambal na nobelang ito na kapwa nalathala sa Liwayway ay may pangakong maghain ng pagbabago sa isang lugmok na lipunan sa pamamagitan ng isang bagong kaisipan na magbibigay hustisya para sa mga naaapi at pinagsasamantalahan. Usapin sa lupa at pag-aari ang sentral na ideyang tinalakay sa nobela na kapansin-pansing hango sa pinaghalo-halong kaisipan ng mga tauhang nilikha ni Rizal sa dalawa niyang nobela tulad nina Ibarra, Elias, Pilosopo Tasyo, Simoun, Kabesang Tales, at Pari Florentino.

Mga Ibong Mandaragit ni Amado V. Hernandez. Nalathala sa *Liwayway* noong 1959-60 at naisalibro noong 1970, ang popular na nobelang ito ang isa sa nagselyo upang tanghaling Pambansang Alagad ng Sining sa larangan ng Panitikan noong 1973

si Ka Amado. Literal na dinugtungan ni Hernandez sa nobelang ito ang El Filibusterismo ni Rizal sa paglikha ng tauhang si Mando Plaridel. Si Mando ang sumisid sa kayamanang itinapon ni Pari Florentino kung saan ginamit niya sa pag-aaral at pagtatayo ng isang eskwelahang pinangarap ni Ibarra sa Noli Me Tangere. Eskwelahang libre at para sa mahirap lamang. Sa pagbabalik din ni Mando, tumulong siya sa kaniyang mga aping kababayan na malinaw na nabanaag sa katauhan ni Ibarra, Elias, at Simoun.

Dugo sa Bukang Liwayway ni Rogelio Sicat. Unang nalathala sa *Liwayway* noong 1965-66 at naisaaklat lamang noong 1989. Problemanag pang-agraryo ang tinalakay ni Sicat sa nobelang ito na di maipagkakamaling hango sa magsasakang si Kabesang Tales sa El Filibusterismo. Sa pamamagitan ng pangunahing tauhan na si Tano, ipinakita sa nobela ang iba't ibang suliranin ng mga magsasakang nakikisaka lamang at kung papaano sila tratuhin ng mga panginoong may lupa na maaaring hinugot sa karanasan ng pamilyang Rizal sa pakikitungo sa korporasyon ng mga paring

Dominikano.

Lagablab ng Kabataan ni Fausto J. Galauran. Isa sa huling nobelang nasulat ni Galauran na nalathala noong 1970. Sa akdang ito, muling binuhay ng nobelista ang mga Crisostomo Ibarra, Kabesang Tales, Pedro Florentino, at Isagani. Inilarawan din dito ang kamalayang makabansa ng mga intelektuwal at kabataang-estudyante na humihingi ng pagbabago sa lipunan. Ginamit ni Galauran ang mga pangyayari sa kasaysayan at realidad sa lipunan upang ipakita ang kairalang lumilikha sa kasaysayang bagay na litaw na litaw sa dalawang nobela ni Rizal.

Hulagpos ni Mano de Verdades Posadas (Levy Balgos de la Cruz). Kritikal at progresibong nobela na lumabas noong 1980. Sa akdang ito, makikita ang pagbabalik ng tauhang si Crisostomo Guevarra (Tommy), isang burges-intelektuwal na umalis ng bansa para mag-aral ng pamamahayag sa Amerika upang harapin ang kaniyang bayan.

Sebyo ni Humberto Carlos (sagisag-panulat). Akdang produkto ng kilusang lihim na lumabas sa sirkulasyon noong 1990. Sa nobelang ito, may parehong motibo

ni Rizal ang nobelista; ang pagkamulat ng mga intelektuwal na Pilipino tulad ni Ibarra-Simoun kung saan nagbalik rin sa lupang tinubuan upang kaharapin ang problema at tumulong sa naaapi hanggang sa magdesisyong sumapi sa armadong pakikibaka (Tales).

Ilan lamang ang mga ito na kakikitaan ng mga banghay, tauhan, kaisipan, at pilosopiya ni Rizal sa napakaraming nobelang nalikha mula 1902 hanggang kasalukuyan. Lagi't laging may maliliit na Ibarra, Elias, Tasyo, Ma. Clara, Salome, Tales, Isagani, Simoun, at Florentino na hindi basta-basta maiwaglit sa balangkas ng kanilang malikhaing pagkatha; banggitin pang mas mabigat ang puwersa ng panlipunang realidad na hatid ng mga akda ni Rizal kung kaya't malimit itong nagiging bahagi ng kanilang mga pagkatha.

Kabilang sa mga nobelistang humabi ng tauha't naratibo at pilosopiya't kaisipan ni Rizal ay ang sumusunod: *Francisco Laksamana, Jose N. Sevilla, Rosauro Almarino, Santiago Flores, Carlos Ronquillo, Antonio Sempio, Deogracias Rosario, Victor Fernandez, Rosalia Aguinaldo, Simplicio Flores, Brigido Batungbakal, Alberto Seismundo Cruz, Ruperto Cristobal, Macario Pineda, Alejandro Abadilla, Elpidio*

Kapulong, Andres Cristobal Cruz, Edgardo Reyes, Dominador Mirasol, Efren Abueg, Domingo Landicho, Mario Cabling, Celso Al Carunungan, Liwayway Arceo, at Ave Perez Jacob.

MGA ANINO SA CINE

Labing-anim na taon matapos barilin si Jose Rizal sa Bagumbayan unang nagsimulang likhaing muli ang bayani sa ibang midyum. Bagama't halos kasabay rin nito ang pagkilala at pagdakila sa kaniya at sa kaniyang akda sa iba't ibang anyo ng panitikan tulad ng tula, nobela, at maikling kuwento, may ibang panghalina ang hatid ng pelikula dahil kalimitan noong una, anumang nakikita sa pinilakang tabing ay itinuturing na hango sa totoong buhay o may panitikang pinagkunan. Sa kaso ni Rizal, nang siya'y mailagay sa negatibo ng pelikula, kapwa may pinagdamputan ang filmmakers batay man sa totoong buhay o sa imahe ng anyo ng panitikang kaniyang nilikha. Kaya nang silipin sa kamera at ipapanood sa mga tao ang kaniyang kamatayan noong 1912, hindi lamang inihudyat sa Maynila ang pagsisimula ng kasaysayan ng pelikulang Pilipino, kundi nakumpirma ang kadakilaan ng bayaning pinaslang.

Dalawang maikling

pelikula tungkol sa buhay ni Jose Rizal ang nagawa kapagdaka nang ipinakilala ang Cine sa Pilipinas sa unang dekada ng siglo bente. Ito ay ang "La Vida De Rizal" na dinerehe ni Edward M. Gross at ang "El Fusilamiento de Dr. Jose Rizal" na nilikha naman ni Albert Yearsley para sa ikalimampung kaarawan ng bayani (Lumbera, halaw sa Tiongson, 1991). Ang dalawang pelikula ay tumalakay sa buhay ni Rizal mula sa sinilangang bayan sa Calamba hanggang sa kaniyang mga huling sandali sa Fuerza Santiago at ang kamatayan sa Bagumbayan. Sinundan pa ito ng kauna-unahang adaptasyon para sa pelikula ng kaniyang Noli Me Tangere at El Filibusterismo na nilikha rin ni Edward Gross noong 1915 at 1916.

Matapos ang labinlimang taon, bagama't wala pang salitaang naririnig sa pelikula, isinilang ang mas mahabang adaptasyon ng Noli Me Tangere sa pamamagitan ng Malayan Movies sa ilalim ng direksyon ni Jose Nepomuceno. Ang sumunod ay ang tatlong oras na bersyon ng pelikulang may pamagat na "Ang Buhay at Pag-ibig ni Dr. Jose Rizal na ginawa ni Ramon Estella na ipinalabas noong 1956.

Samantala, kinilalang pinakamahusay na bersyon ng isinapelikulang obra ni Rizal ang Noli Me Tangere na ipinalabas noong 1961. Ito ay nilikha para sa pelikula ni Gerry de Leon kung

saan hanggang sa kasalukuyan ay nananatili pa ring maayos ang pelikula. Nang sumunod na taon, ang El Filibusterismo naman ang napanood sa malapad na screen na likha rin ni Gerardo de Leon. Ang pelikulang ito na kapwa sinulat ni De Leon at Adrian Cristobal ay nagwagi ng Best Picture sa FAMAS.

Dumaan ang mahigit tatlung taon bago muling nakita ang buhay ni Jose Rizal sa pinilakang tabing. Ito ay nang gawin ni Tikoy Aguiluz ang pelikulang “Dapitan” noong 1997 na nagkukuwento ng naging buhay ni Rizal sa Dapitan sa loob ng apat na taon. Sumunod dito ang itinuturing na pinakamahal na pelikula na ginawa para kay Rizal --ang “Jose Rizal” na dinerehe ni Marilou Diaz Abaya ayon sa panulat ni Ricardo Lee. Gumastos ng mahigit 100 milyon ang prodyuser ng pelikula upang patunayan sa buong mundo na kaya ng mga Filipinong gumastos sa paggawa ng pelikula kahit hindi siguradong papanoorin ng regular na manonood ng sine sa Pilipinas.

Lumikha rin ang beteranong artista at direktor na si Mario O’hara ng kaniyang bahagi sa pagdiriwang ng ikasandaang taon ng Pilipinas bilang nasyon. Sa paggamit ng iba’t ibang lapit, paninimbulo, at interpretasyon, pinaghalo niya sa kaniyang pelikulang pinamagatang “Sisa” ang talambuhay ni Rizal at ang

buhay ng tauhan nito sa nobela. Isang pelikulang napakababa ng badyet na ipinalabas noong 1998, ang obrang ito ni O’hara ay maituturing na isang klasiko. At ang pinakahuling pelikula na ginawa noong nakaraang siglo alay kay Jose Rizal ay ang “Bayaning Third World” na nilikha ng premyadong direktor na si Mike de Leon. Bagama’t hindi gaanong nagtagal sa mga komersiyal na sinehan ang obrang ito ni De Leon noong 1999, itinuring ng mga manunuri ng pelikulang Filipino partikular ang Gawad Urian ng Manunuri ng Pelikulang Pilipino ang pelikulang ito na panakamahusay sa dekada.

Ang mga binanggit na pelikula ay yaong direktang sangkot sa totoong buhay at sa likha ni Rizal. Hindi nagbago ng pamagat at kapwa naging matapat sa orihinal. Isang adaptasyon kumbaga. Subalit alam n’yo bang mahigit sandaan pang pelikula ang nalikha mula 1930 hanggang 2002 ang tumatalakay ng buhay, banghay, tauhan, kaisipan, at pilosopiya ni Jose Rizal? Magbabanggit ako ng pamagat ng ilan at kung kailan ito nilikha:

Maria Clara (1938),
Maginoong Takas (1940),
Tatlong Maria (1944),
Pamana ng Tulisan (1947),
Lihim na Bayani (1949), Sisa
(1951), Pagsikat ng Araw
(1953), Ang Pagbabalik

(1955), Anak ni Elias (1956), Sisang Tabak (1958), Santa Clarang Pinung-pino (1961), Baliw O Martir (1962), Daigdig ng Api (1966), Anino ni Sisa (1968), Elias, Basilio, at Sisa (1972), Lupang Hinirang (1973), Aking Maria Clara (1974), Tinimbang Ka, Ngunit Kulang (1974), Dugo at Pag-ibig sa Kapirasong Lupa (1975), Sakada (1975), Ganito kami noon, Papaano kayo ngayon (1976), Huwag mo akong Salingin (1977), Gomburza (1977), Hubad na Bayani (1977), Sa dibdib ng Sierra Madre (1981), Huwag mong Salingin ang Sugat ko (1991). (Lumbera, halaw sa Tiongson, 1991)

Kung tawagi'y full length na pelikula ang mga nabanggit. Komersiyal at ginamitan ng mga artistang guwapo at maganda upang gampanan ang katauhan ni Rizal at ang mga tauhan niya sa kaniyang nobela. Subalit kung ibibilang pa rito ang mga pelikulang ginawa para sa telebisyon tulad ng "13 Episodes" ng Noli Me Tangere na dinerehe ni Eddie Romero noong 1993 at ipinrodyus ng Cultural Center of the Philippines, Alab ng Lahi Series ng RPN 9 noong 1987, Bayani Series ng ABS-CBN 2, 1896 Series ng ABC 5, mga telesine sa GMA 7, at ang ilang dokumentaryong pelikula tulad ng "Ang Buhay ng Isang Bayani" na dinerehe ni JB Capino at

pinondohan ng Ateneo de Manila University, totoong napakarami at kukulangin ang espasyo upang mailista lahat.

Pinakamadaling magpakilala ng buhay at mga likha ang midyum na pelikula. Minsa'y hindi na kailangan ang mga paninimbulo kundi direktso nang isinusubo sa manonood kung ano ang nais ng filmmaker. Subalit ang panganib dito'y hindi na bumabalik sa tekstong nakasulat ang mga manonood kapag nakita na nila sa pelikula ang nais nilang malaman. Kung saka-sakaling mali at malabo ang interpretasyon ng gumagawa ng pelikula, maaaring magkaroon ito ng alingawngaw sa mga manonood na sa ilang pagkakataon ay mahirap nang balikan at ituwid.

LILIBAN PA NG ISANG SIGLO

Matapos pagpasyahan ng Philippine Commission of 1901 sa pamumuno ni William H. Taft na hiranging pambansang bayani si Jose Rizal, nagsimula nang parangalan, kilalanin, at ipagdiwang ang kamatayan at kapanganakan ng kaisa-isang Asyanong kumilala at nagbigay halaga sa konsepto ng kalayaan at demokrasya sa kaniyang panulat. Subalit ang mga pag-alaalang ito ay sa konteksto lamang ng mga batas na ibinaba

ng bagong mananakop bilang susog sa desisyon ng komisyon. Tatlong taon bago pa mamili ang komisyon na kinabibilangan rin ng ilang elitistang Filipino, nauna nang kinilala at ipinagmalaki ni Presidente Emilio Aguinaldo sa pambukas niyang pananalita sa Kongreso na nagpulong sa Malolos, Bulakan noong Setyembre 15, 1898 si Rizal bilang Amang-Bayan. Noong sumapit ang Disyembre 20, 1898, sa kabisera ng himagsikan sa Malolos, nagpalabas si Aguinaldo ng unang proklamasyon na lumilikha sa Disyembre 30 bilang “Araw ni Rizal.” Iniutos niya rin ang pagtataas ng bandilang Pilipino sa kalahatian ng tagdan at ang pagsasara ng lahat ng mga opisina ng pamahalaan sa buong araw ng Disyembre 30, 1898.

Mula noon, nagsimula nang kilalanin ang kamatayan at kapanganakan ni Rizal sa iba’t ibang anyo, sa iba’t ibang lugar sa Pilipinas, at maging sa iba’t ibang bansa. May lumikha ng tula, dula, maikling kuwento, nobela, mahabang artikulo, editorial cartoon, larawan sa kanbas, estatwa’t monumento, awit, pelikula, at marami pang iba. Lumilikha ang iba dahil mayroong okasyon: sa tuwing Hunyo 19 at Disyembre 30, ika-50 taong kaarawan at kamatayan, ikasandaang taon ng kapanganakan noong 1961, at ang sentenaryo ng kaniyang ng kamatayan noong 1996. Halimbawa ang aklat-talambuhay

ni Rizal na “The First Filipino” na sinulat ni Leon Ma. Guerrero ay nilikha noong 1961 para sa isang paligsahan sa pagsulat ng talambuhay. Gayundin ang “Noli Me Tangere” ni Gerardo de Leon na pinagbidahan ni Eddie del Mar na nilikha noong 1961, ay alay din sa sentenaryo ng pagsilang ni Rizal.

Samantala, lahat ng pelikula, dula, opera, teleplay, at dulang musikal na nalikha noong 1996 hanggang 1999 ay masasabing nalikha bilang kontribusyon sa pagdiriwang ng sentenaryo ng kamatayan ng bayani. Maging ang ilang prestihiyosong pambansang patimpalak sa panitikan tulad ng *Carlos Palanca Memorial Awards for Literature* at *Gantimpalang Collantes* ng Komisyon sa Wikang Filipino ay nakisali rin sa pag-uugat sa pilosopiya at kaisipan ni Rizal upang gawing paksa ng kanilang patimpalak. Bagama’t hindi maitatangging sumabay nga sa daloy at kalakaran ng paglikha ang ilang awtor, kompositor, manunulat, direktor sa pelikula, at organisasyon noong panahon ng sentenaryo, malaking bagay na rin ang pagpupursiging yaon dahil nakilala nila si Rizal sa isang aksidenteng sitwasyon. Samakatwid, ang tanong, mayroon bang lumilikha ng obra sa ilalim ng disiplinang Arte at Literatura na gumamit ng imahe ng banghay, tauhan, kaisipan, at pilosopiya ni Rizal na di malay o nananadya subalit nakalikha

ng isang “Rizal” sa kaniyang mga nagawa?

Tulad ng binanggit kanina, marami pa ring panitikero’t manunulat na humahabi ng mga imahe ni Rizal hanggang sa kasalukuyan. Hindi dahil sumakay lamang sila sa kalakarang konseptong ‘sentenyal’ kundi sadyang naging bahagi na ng kanilang prinsipyo sa pagsusulat ang problemang panlipunang sinimulan at tinalakay ni Jose Rizal sa kaniyang mga obra isang siglo na ang nakararaan. Marami pa ring mapag-aklas na Elias, repormistang Ibarra, mapagliming Maria Clara, may independyenteng pag-iisip na Salome, tumitingin sa bukas na Basilio, mapaghiganting Simoun, naninindigang Kabesang Tales, at naghahangad ng kalayaan at kapayapaang si Pari Florentino. Hangga’t hindi nabibigyan ng katugunan ang mga suliraning tinalakay ni Rizal sa kaniyang obra, patuloy na susulpot ang mga imahe sa lilikhain pang iba’t ibang anyo hanggang matagpuan ang tamang solusyong sasawata sa kanser ng lipunang natuklasan ng panulat ni Rizal isang siglo na ang nakararaan.

Maaaring tumawid pa sa isang siglo ang panghuhulagway ng mga makata, kuwentista, nobelista, at manlilikha ng pelikula sa mga banghay, tauhan, kaisipa’t pilosopiya ni Rizal. Ito’y kung di maaampat ang kairalang panlipunang pirming nakikita sa bawat henerasyon at rehimen na bihis ng magagandang plano

at programa subalit ang likod ay imahe ng bapor Tabong mabagal na umuusad sa mabalahong ilog-ilugan. ♦

MGA SANGGUNIAN:

Abadilla, Alejandro. *Parnasong Tagalog: Katipunan ng mga Piling Tula mula kina Husing Sisiw at Balagtas hanggang sa Kasalukuyang Panahon ng Pamumulaklak at Pag-unlad*. Malabon, Rizal: Limbagan ng Dalubhasaang Efipanio de los Santos, 1964. Limbag.

Agoncillo, Teodoro (ed). *Ang Maikling Kuwentong Tagalog: 1886-1948*. Manila: Inang Wika Publishing Company, 1954. Limbag.

Almario, Virgilio. *Ang Makata sa Panahon ng Makina*. Quezon City: UP Press, 1972. Limbag.

----- . *Balagtasismo Versus Modernismo*. Quezon City: Ateneo de Manila University Press, 1988. Limbag.

----- . *Walong Dekada ng Makabagong Tulang Pilipino*. Manila: Phil. Education Co., 1980. Limbag

----- . *Unang Siglo ng Nobela sa Filipinas*. Pasig: Anvil Publishing, 2009. Limbag.

----- . *Ang Maikling Kuwento sa Filipinas: 1896-1949 Kasaysayan at Antolohiya*. Pasig: Anvil Publishing, 2012. Limbag.

Atienza, Monico (ed). *Bayan Ko: Mga Tala ng Pulitika at Pakikisangkot ni Jose Corazon De Jesus*. UP Diliman: CAL Publications Office. 1995. Limbag.

Constantino, Renato. *The Philippines: A Past Revisited*. Quezon City: Tala Publishing Services, 1975. Limbag.

Glorioso, Pablo R. (ed.). *Talaang Ginto sa Tula, 1963-1969*. Manila: Surian ng Wikang Pambansa, 1971. Limbag.

Gonzalez-Garcia, Lydia at Alcantara, Ruby (eds). *Nobela: Mga Buod at Pagsusuri*. Manila: Rex Book Store, 1989. Limbag.

Jose, Vivencio et al. (ed.). *Celebrating the Word*. Manila: LLP-National Commission for Culture and the Arts, 1995. Limbag.

Lumbera, Bienvenido. "Pelikula: An Essay on Philippine Cinema." mula sa Tiongson, Nicanor. (ed). *Tuklas Sining: Essays on the Philippine Arts*. Manila: Cultural Center of the Philippines, 1991. Limbag.

Tiongson, Nicanor G. (ed). *The URIAN Anthology 1970-1979: Selected Essays on Traditions and Innovations in Filipino Cinema of the 1970s*. Manila: Cultural Center of the Philippines, 1983. Limbag.

----. The URIAN Anthology 1980-1989: Film Essays and Reviews by the Manunuri ng Pelikulang Pilipino with Filmography of Philippine Movies 1980-1989. Quezon City: Antonio P. Tuviera, 2001. Limbag.

----. The URIAN Anthology 1990-1999: Articles, Reviews, and Interviews, by the Manunuri ng Pelikulang Pilipino on the Philippine Cinema. Hanolulu: University of Hawa’ii, 2010. Limbag.

----. The URIAN Anthology 2000-2009. The Rise of the Philippine New Wave Indie Films. Quezon City: UP Press, 2013. Limbag.

Zaide, Gregorio at Zaide, Sonia. *Jose Rizal: Buhay, mga Ginawa at Sinulat ng Isang Henyo, Manunulat, Siyentipiko, at Pambansang Bayani*. Quezon City: All Nations Publishing Co. Inc., 1997. Limbag.

SI JIMMUEL NAVAL ay isang premyadong kuwentista, makata, at manunulat ng sanaysay. Dati siyang Tagapangulo ng Departamento ng Filipino at Panitikan ng Pilipinas, UP Diliman, at Katuwang ng Direktor ng Sentro ng Wikang Filipino. Tagapagtatag na Direktor din siya ng Palihang Rogelio Sicat (PRS) at kasalukuyang nagtuturo ng Wika, Malikhaing Pagsulat, at Araling Rizal, at kasapi ng Execom ng National Committee on Language and Translation ng NCCA. Maaari siyang makontak sa jcnaval@up.edu.ph.